

UOT 821.512.162

Nailə MUSTAFAYEVA

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

AMEA Məhəmməd Füzuli adına

Əlyazmalar İnstitutu

nailemustafayeva@yahoo.com.tr

SEYİD ƏZİM ŞİRVANININ MÜXƏMMƏSLƏRİ

Açar sözlər: müxəmməs, təxmisi, qəzəl, rədif, beyt

Ключевые слова: мухаммас, тахмис, газель, реди́ф, бейт

Keywords: mukhammas, takhmis, gazel, radif, beyt

Giriş

XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının ən görkəmli nümayəndələrindən biri olan Seyid Əzim Şirvani lirik şeirləri və kəskin satıraları ilə məşhurdur. O, klassik poeziyanın bir sıra janrlarında qələmini sınamış, qəzəl, qəsidə, rübai, qoşabeyt, təkbeyt, qitə, tərkibbənd, mürəbbə, müxəmməs, müsəddəs, müstəzad və məsnəvilər yazmışdır. Seyid Əzimin bir sıra janrlarda yazdığı əsərlərini, o cümlədən, müxəmməslərini yüksək dəyərləndirən Fəridun bəy Köçərli yazır: “Mərhumun elə qitələri, elə ruhpərvər qəzəlləri var ki, Füzuli Bağdadinin kəlamına əvəz ola bilərlər” [1, s.68]. Şairin zəngin anadilli irsində cəmi 14 müxəmməsə rast gəlsək də, demək istərdik ki, bu əsərlər onun ədəbi irsində mühüm yer tutur. Seyid Əzimin 7 müxəmməsi (bunlardan biri Füzuli qəzəlinə təxmisdır) əsasən məhəbbət mövzusunda yazılmış lirik şeirlərdir. Məlum olduğu kimi, S.Ə.Şirvani XIX əsrin 50-ci illərində bədii yaradıcılığa başlarkən Məhəmməd Füzuli irsinin güclü təsiri altında olmuşdur. Qeyd edək ki, şair yaradıcılığının ən yetkin çağlarında belə Füzuli poeziyasından bəhrələnməkdə davam etmişdir. Təsədüfi deyildir ki, onun anadilli divanındakı yeganə təxmisi dahi şairin qəzəlinə yazılmışdır. Seyid Əzimin Füzulinin “Kərəm qıl, kəsmə, saqi, iltifatın binəvalərdən” misrasıyla başlanan 9 beytlik qəzəlinə yazdığı təxmisi bu şeirin bütün beytlərini əhatə edir, 9 bənddən ibarətdir. Bu təxmisin 1, 5, 7, 8, 9-cu bəndlərinin şeirdəki sırası Füzuli divanının elmi-tənqidi mətnindəki nüsxə qəzəlin beytlərinin sırasına uyğun gəlir, 2-ci bənd 3-cü, 3-cü bənd 2-ci, 4-cü bənd 6-cı, 6-cı bənd isə 4-cü beytə aiddir. Fikrimizcə, bəzi beytlərin fərqli sıralanması şairin əlində olan Füzuli divanı nüsxəsinin özəlliyi ilə bağlı olmuşdur. Təxmisdə ilkin nəzərə çarpan cəhət Seyid Əzimin Füzulini dərinlən dərk etməsi, onun yalnız şeirindəki fikirlərini deyil, əsərin əhvali-ruhiyyəsini də əks etdirə bilməsidir. Birinci bənd bütövlükdə dahi şairin beytinin təntənəli ruhuna uyğundur:

Qədəhlərdə hübabasa könül düşmüş həvalərdən,
Şərabı-nabsız dil Kəbəsi düşdü səfalərdən,
Qutarmaz, olmayınca məst, eşq əhli bəlalərdən,
“Kərəm qıl, kəsmə, saqi, iltifatın binəvalərdən,
Əlindən gəldiği xeyri diriğ etmə gədalərdən” [2, s.712].

Füzuli saqiyə ənənəvi müraciət edərək ondan kərəm istəyir. Klassik poeziyada bu, şərab dolu qədəh istəməkdir. Seyid Əzimin bu beytin əvvəlinə əlavə etdiyi misralar hazırlıq xarakteri daşıyır. Məlum olur ki, müəllifin istədiyi dolu qədəhlər

hazırdır və bu qədəhlərdəki şərabların üzərindəki köpük partlayan kimi onun könlünün havası alınmışdır, yəni onun əhvalı pərişandır. Xalis şərabsız ürək səfa görə bilməz, eşq əhli şərabı içib məst olmayınca bəlalardan qurtara bilməz. Qeyd edək ki, S.Ə.Şirvani bu və ya digər şeirlərində şərabdan hərfi deyil, məcazi mənada danışır ki, F.Köçərli də bu məsələyə diqqət yetirmişdir: "... və lakin kim nə bilir meyxanədən şərabü saqিদən murad kimdir və nədir? Əgər türklərin də Seyid Məhəmməd Vəhəbisi olsaydı, əsl mənanı şərhü bəyan edərdi və zahirbin oxucuların ürəyindən şəkkü şübhe düyünü açılardı. Şərt rümuzi-şeyri və ruhi-mənanı dərk etməkdir" [1, s.89].

Füzuli qəzəlinin 3-cü beytində romantik mənzərə yaradır, yarın yanından gələn səbə yelinə üz tutub məşuqəsinin kuyindəki biçarə aşiqlərin halını soruşur, doğma yerlərdəki dost-taşıların vəziyyətini xəbər alır:

Səbə, kuyində dildarın nədir uftadələr halı,
Bizim yerdən gəlirsən, bir xəbər ver aşinalərdən [3, s.712].

Seyid Əzim bu beytə əlavə etdiyi misralarda səbə yelinə başqa suallar da verir: Əhli-eşq dilbərin yanında məqsədinə çatmışmı, yoxsa fələyin əlindən o da mənim kimi əzablara düşər olmuştur? Üçüncü misrada şair cinas poetik fiqurundan məharətlə istifadə edərək "hal" sözünü dörd müxtəlif mənada işlədir:

Dəri-dilbərdə hasildirmi əhli-eşqin amali,
Və ya dəsti-fələkdən mən tək olmuş qüssə pamali,
Məni, hal əhlisən, bir hal ilə qıl haldan hali [2, s.712].

"Hal" sözü əvvəlcə hal əhli, anlayan, başa düşən; sonra bir hal ilə bir cür, bir yolla; daha sonra hal-vəziyyət; sonra hali-xəbərdar mənalarında işlədilir.

Qəzəlinin 4-cü beytində Füzuli zahidə müraciətən deyir ki, məndən gözəllər tamaşasına son qoymağı tələb etmə. Məni bu bəlalara Tanrı düşər etmişdir, heç kim məni bundan xilas edə bilməz.

Demə, zahid ki, tərək et simbər bütələr tamaşasın
Məni kim qurtarar Tanrı sataşdırmış bəlalərdən [2, s.713].

S.Ə.Şirvani bu beytə əlavə etdiyi misralarda məhəbbətinə görə dinindən üz döndərmiş Şeyx Sənan əhvalatını yada salır. Əgər Kəbə sakini Şeyx Sənanın tərsa yarını görsəydi, onun xaç formalı saçını boynuna zəncir kimi salardı, yəni boynundan xaç asıb, xristian olardı. Şair zahidə deyir ki, ey qafil, gözlərini açıb hər yerdə, hər şeydə təcəllə edən Tanrını dərk et. Hər şeydə Tanrının təcəllasından danışan müəllif bu məqamda vəhdəti-vücut, irfan əhlinə yaxınlaşır:

Müqimi-Kəbə Sənanın görəydi yarı-tərsasın,
Salardı boynuna zənciri-giysuyi-çəlipasın,
Göz aç, ey bibəsər, hər yerdə gör Həqqin təcəllasın [2, s.713].

Qəzəlinin 7-ci beytində Füzuli fələyin, taleyin mehrinin, xoş münasibətinin keçici, yarın qafil, ömrün qısa olduğundan, həyatdakı bu bivəfalıqları anlamadığından, onlardan bezdiyindən danışır. Seyid Əzim artırdığı misralarda bu

deyilənlərə öz şikayətini də əlavə edir: Mən yarın vüsal xırmanından bir sünbül belə hasil edə bilmədim, yəni heç bir zaman yarımın vüsalına çata bilmədim. Vüsala yetməyim də, hicrana dözməyim də çətin məsələdir, nə vüsala çatdım, nə də öldüm ki, canım qurtarsın:

Visali-xirmənindən etmədim bir xuşə də hasil,
Visalə yetməgim düşvar, hicrə dözməgim müşkil,
Nə öldüm qurtarım kim, mən nə oldum vəslinə vasil,
“Fələkdir mehri zail, yar qafil, o ömr müstəcil,
Nədir tədbir bilməm, canə yetdim bivəfalərdən [2, s.713].

Üçüncü misrada müəllif iştiaq poetik fiqurundan məharətlə istifadə edərək eyni mənşəli “vəsl” və “vasil” sözlərini yanaşı işlətmişdir.

Qəzəlinin sonuncu beytində Füzuli nəzəninlərə niyaz etmək, yalvarmaq, dua etmək gərəkliyindən danışır. Çünki gədalərin padşahlardan rəhm umması eyib olmaz. Bu beytə artırdığı misralarda Seyid Əzim də məşuqəsindən çox az şey istədiyini bildirir. O, gözəldən lütfünü çox, zülmünü az etməyi, zülfünü açıb şairin ömrünü uzatmağı xahiş etmir. İstəyi yalnız həqiqi eşqə gedən yolda məcazi eşqlə məşq etməkdir:

Deməm ki, zülfünü çox, ya ki cövrü zülmü az eylə,
Açıb zülfü-siyahın Seyyidin ömrün diraz eylə,
Həqiqət xahiş etsən, məşqini eşqi-məcaz eylə,
“Füzuli, nəzəninlər görsən, izhari-niyaz eylə,
Tərəhhüm umsa eyb olmaz gədalər padşalərdən” [2, s.713].

Seyid Əzimin irfani düşüncələri diqqəti cəlb edir. Məlumdur ki, təsəvvüfdə həqiqi, ilahi eşqə gedən yolda birinci mərhələ məcazi, dünyəvi eşqdır. Müəllifin istəyi, təmənnası ona görə diqqəti cəlb edir ki, o, bir tərəfdən, İlahiyə qovuşmağın yolunu doğru, dəqiq göstərsə də, digər tərəfdən məcazi eşqlə məşq etməyin zəruriliyini vurğulayır, bununla da dünyəvi eşqin tərənnümünə üstünlük verdiyinə də işarə edir. Bu misrada “Həqiqət” (“həqiqi, ilahi eşq”) və “məcaz” (“məcazi eşq”) sözləri həm bir yolun iki məntəqəsi, həm də təzad (ilahi-məcazi, dünyəvi) kimi işlədilmişdir. Digər şeirlərindən gördüyümüz kimi, dindar, əsl müsəlman olan, irfana və irfanla bağlı klassik ədəbiyyata hörmətlə yanaşan şair əsərlərində daha çox dünyəvi məhəbbəti tərənnüm edibdir.

S.Ə.Şirvaninin “Məgər bənəfşə müəttər qılıb gülüstani” misrasıyla başlanan 7 bəndlilik müxəmməsi onun lirikasının dəyərli nümunələrindən biridir. Şeirin əksər bəndlərindəki əsas mətləbin təqdimi müəyyən bir struktura tabe etdirilmişdir. Sual cümləsi şəklində qurduğu hər bəndin birinci üç misrasında müəllif təcəhüli-arif poetik fiqurundan istifadə edərək həyatda, təbiətdə xoş bir dəyişiklik baş verdiyini xəbər verir və bunun səbəbini müxtəlif cür izah edir. Bəndin sonunda isə eyhamla anladır ki, səbəbkar məşuqədir. Birinci bənddə ətrafa xoş ətir yayılmasının səbəbini bilmək istəyən müəllif birinci misrada bunu bənövşənin gülüstana xoş ətir yayması, ikinci misrada yelin gül-çiçəkləri tərptəməsi, üçüncü misrada müşk qoxusunun çöllərə yayılması ilə izah etməyə çalışır. Bəndin sonunda isə yenə sual şəklində, ehtimal kimi deyir ki, səbə yeli məşuqənin saçını dağıtdığına görə belə xoş ətir ətrafa yayılıbdır. Lakin sonda səsləndiyinə görə sonuncu ehtimal əsl həqiqət kimi səslənir.

Bəndlərdən hər biri təcəmüli-arif və bədii sual poetik fiqurlarının köməyi ilə sonda məşuqənin gözəlliyini vurğulayır:

Məgər bənəfşə müəttər qılıb gülüstanı,
Nəsim cümbüşü təprətdi saxi-reyhanı,
Şəmimi-müşk tutub səfheyi-biyabani,
Və ya dağıtdı səba tari-zülfi-canani
Ki, tutdu ətri sərəsər tamam dünyanı [2, s.714].

Sən demə, ilk üç misrada ehtimal olunan hadisələrdən heç biri baş verməyib. Ətrafa yayılan xoş qoxuların səbəbi yelin məşuqənin saçını dağıtması imiş.

İkinci bənddə yeni suallar – ehtimallar meydana çıxır: Görəsən, səhər tezdən gün çıxıb, yoxsa Tur dağındakı ağac kolundan nur görünüb (Tur dağında Tanrının yanan ağac kolundan təcəlla edib Musa Peyğəmbərə müraciət etməsinə işarədir)? Və ya gül üzlü hurilər dünyaya gəlmişlər? (Nəzərə çatdıraraq ki, hər üç misra-ehtimalda işıq-nur əsasdır). Xeyr, ətrafın işıqlanmasının səbəbi saçlarının arasından yarın üzünün görünməsidir. Onun üzünün işığı dünyanı nura boyamışdır:

Səbahdən yüzünü aftar edib izhar,
Təcəlli eylədi ya şaxi-Turdan ənvar,
Və ya cahana gəlib huriyani-gülrüxsar,
Və ya ki, zülf arasından göründü çöhreyi-yar,
Füruği-tələti etdi cahanı nurani [2, s.714].

Üçüncü bənddə aşağıdakı bədii suallar meydana çıxır: Dünyaya məhşər əlaməti göründü, yoxsa qiyamətdən xəbər gəldi? Və ya qəfildən göylərdən insanlara bəla enibdir? Xeyr! İnsanların iztiraba düşüb heyran vəziyyətdə qalmasının səbəbi dilbərin nazlı-nazlı yeriməsidir.

Dördüncü bəndin misra-sualları: Məgər dinin qiblesini küfr əhli zəbt edibdir, bütün dünyanı küfr əhli tutubdur? Yoxsa xəvariclərin qoşunu Kəbəni ələ keçiribdir? Xeyr. Dilbərin qəmzəsi kin xəncəri çıxarıbdır (Gözəl aşıqların gözü qarşısında naz-qəmzə etməyə başlayıbdır). Buna görə də adamların qəlbindən dinin əsası getmişdir.

Məgər müsəllət olub əhli-küfrə qibleyi-din,
Olubdu küfrə mübəddəl būsati-ruyi-zəmin,
Və ya ki, qəmzeyi-dilbər çəkibdi-xəncəri-kin,
Və ya sipahi-xəcaric olublar Kəbənişin,
Ki, getdi xəlqin əlindən əsasi-iymanı [2, s.714].

Bəndlərin semantik məna yükü və düzülüşü, doğrudan da, diqqətəlayiqdir. İlk 3 misra təcəmüli-arif sənətindən istifadə edilməklə tərtib edilib. Dördüncü misra da eyni üsulla yaradılmışdır. Lakin müəllif əsl həqiqətin bu sualda gizləndiyinə işarə edir, oxucunu mətnə fəal, yaradıcı münasibətə, onu işarədən anlamağa dəvət edir. Dördüncü misrada eyhamla da olsa əsl səbəbi göstərdikdən sonra beşinci misrada bu səbəbin əsl nəticəsi göstərilir. Seyid Əzim Şirvani əsərlərinin elmi-tənqidi mətninin tərtibçisi Süleyman Rüstəmov onun əsərlərini müasir əlifbada çap etdirərkən haqlı olaraq dördüncü misradan sonra tire işarəsi qoymuşdur. Bu işarə müəllifin göstərdiyi əsas səbəblə onun nəticəsi arasında vasitə, keçid rolunu oynayır. Fikrimizcə, bu

şeyrdəki bəndlərin ilk üç misrasından sonra sual işarəsi qoyulmalıdır ki, şairin bədii sualları qabardılsın. Dördüncü misradan sonra qoyulmuş tire işarəsi isə öz yerindədir.

Beşinci bəndin misra-sualları belədir: Məgər cahanda əbədiyyət suyunun əlaməti göründü və ya Məryəm oğlu İsa yenidən əyan oldu? Yoxsa əbədiyyət hökmü bərqərar oldu? Xeyr! Cananın dodaqları dilə gəlmişdir və o, həyat bəxş edən dodaqları ilə ölənlərə dirilmə müjdəsini vermişdir. Klassik ədəbiyyatda məşuqənin dodaqları o qədər kiçikdir ki, görünür. Bu, gözəllik əlaməti hesab olunur və təsəvvüf ədəbiyyatında özünəməxsus mənə yükünə malikdir. Dodaqların hərəkətə gəlib danışması isə həyatverici qüvvəyə malikdir, ölümlərə belə dirilik bəxş edə bilər.

Şeyrin son iki bəndində müəllif dünyəvi, məcazi eşqdən deyil, həqiqi, ilahi eşqdən danışmağa başlayır və məlum edir ki, indiyədək haqqında bəhs edilənlər həqiqi eşqin təsvirinə hazırlıq imiş. Xatırladaq ki, təsəvvüf ədəbiyyatında həqiqi eşqin birinci mərhələsi kimi məcazi, dünyəvi eşq qəbul edilir. Sonuncu, yeddinci bənddə Seyid Əzim deyir ki, müəmmadan əl çəkmək gərəkdir, eyhamlarla cahanı şübhəyə salmaq lazım deyil. Gözəlin üzündən niqab götürüldükdə Turi-Sina dağındakı bir koldan aləmə yayılan İlahi Nur görünür, yəni Yaradan təcəllə edir. Şeyrin ilk beş bəndində dünyəvi gözəldən və eşqdən bəhs edən müəllif sonda təsəvvüfi, irfani eşqdən danışır, gözəlin simasında İlahinin təcəllə etdiyini bildirir:

Amandı, çək əlüvi, Seyyida, müəmmadən,
Cahanı şübhəyə salma işarə, imadən,
Götür niqab rüxi-şahidi-dilaradən,
Göründü nuri-bəha kuhi-Turi-Sinadən,
Cahanə etdi təcəllə cəməli-sübhani [2, s.715].

Seyid Əzimin “Səbr eylə” rədifli 6 bəndlik müxəmməsi əvvəlindən axırına qədər dünyəvi eşqin tərənnümünə həsr edilmişdir. Şairin lirik yaradıcılığında eşqdən insanı başqa varlıqlardan ayıran, onu daxilən saflaşdıran, nəcibləşdirən qüvvə kimi danışılır. İnsan məhəbbətsiz yaşaya bilməz. Əsl aşıqlar Tanrının sevdiyi bəndələrdir. Eşq insana həyatdakı bütün çətinliklərə tab gətirməyə, ruh düşkünlüyünə, bədbinliyə qələbə çalmağa kömək edir. Şairin şeirlərindəki aşiq obrazı eşqi yolunda fədakarlığı, misilsiz dözümlü, sədaqəti ilə diqqəti cəlb edir. Tədqiqatçılar göstərir ki: “Klassik poeziyanın digər məhəbbət qəhrəmanları kimi, Seyid Əzimin şeirlərindəki Aşiq də zahirən kasıb, yoxsul görünməsinə baxmayaraq, özünü sultanlardan zəngin və üstün sayır. O, məhəbbət aləmində rüsvay olub yoxsul qalması dünyanın maddi zənginliklərindən üstün tutaraq özünü sultanlardan varlı, qüdrətli hesab edir... Məhəbbəti yüksək qiymətləndirib, özünü eşq aləminin gədəsi adlandıran və bunu fəxr bilən aşiq sabitqədəm və nikbin bir gənkdir” [4, s.550]. “Səbr eylə” rədifli müxəmməsində də şairin məhəbbət, hicran əzablarına dözməkdə qərarlı, fədakarlıqları qarşılığında, izzatlarının sonunda vüsala ümidli olduğunu görürük: Seyid Əzimə görə, vüsala ümidi ilə eşqin oduna yanaraq səbir etmək aşiqin normal vəziyyəti olmalıdır:

Bəlayi-eşqə düşdün, ey büti-məhparə, səbr eylə,
Günün oldisə gər hicran əlindən qarə, səbr eylə,
Ümidi-vəsli-cənnət eyləyib yan narə, səbr eylə,
Düşüb Məcnun kimi səhranı gəz avarə, səbr eylə,
Cəfayi-dövri-gərdun dunü kəcrəftarə, səbr eylə [2, s.716].

Müəllif bir tərəfdən məhəbbət yolunda aşiqin çəkdiyi məşəqqətləri təsvir edirsə, digər tərəfdən bütün bunlara qarşı dözümlü, səbirli olmağı, ümidi, nikbinliyi itirməməyi məsləhət görür. Bənddən göründüyü kimi, “Cəfayi-dövri-gərdun dunü-kəcrəftarə, səbr eylə” deyən şairin tərənnüm etdiyi məhəbbət dərin ictimai-fəlsəfi mənaya malikdir. O, dövrün cəfalarına da dözməkdən danışır. Burada heç də itaətkarlıqdan söz getmir. Şairə görə, eşqin əzablarına mərdliklə dözən aşiq şəxsiyyət kimi elə səviyyəyə çatır ki, yaşadığı dövrün bütün sınaqlarına, çətinliklərinə sinə görə bilir. Beləliklə, şairin lirik qəhrəmanı-aşiq zamanəsinin keçməkeşlərindən özünü təcrid etmək, onlara tab gətirmək qüdrətinə malikdir. İkinci bənddə şair belə bir aforizm işlədir ki, məhəbbət nə qədər pak, təmizdirsə, onun təsiri daha çox olar. Eşqi təmiz aşiqin ahı dilbərə daha güclü təsir edər və o, rəhmə gələr:

Məhəbbət pak olursa, çox olur, əlbəttə, təsiri,
Edər ahım əsər ol dilbəri-xunxarə, səbr eylə [2, s.716].

Müəllif nikbindir, çarəsiz dərdin olmadığına əmindir, hamını, bütün aşıqləri buna inanmağa dəvət edərək üçüncü bənddə deyir:

O hansı dərddir kim, olmasın aləmdə dərmanı,
Yazılmış dəhrdə hər dərd üçün bir çarə, səbr eylə [2, s.716].

Klassik poeziyanın görkəmli nümayəndələrinin lirik yaradıcılığında belə bir fikir təlqin olunur ki, aşiq düşdüyü eşq yolunun çətinliklərindən şikayət etməməlidir, çünki o, bu yolu şüurlu surətdə seçmişdir. O, qeyd-şərtsiz olaraq, şikayət etmədən əvvəlki rahatlığını unutmağı bacarmalıdır. Füzuli deyir:

Bəhri-eşqə düşdün, ey dil, zövqi-dünyamı unut,
Balıq oldun, gəl rəhimdən içdigin qanı unut [3, s.77].

Müxəmməsinin dördüncü bəndində S.Ə.Şirvani, elə bil ki, klassiklərin bu fikrini davam və inkişaf etdirərək deyir ki, Mənsurluqdan danışan dar ağacından, pərvanə kimi özünü şama vuran isə oddan inciməməlidir. Sevən aşiq isə məhəbbətin cəfalarına hazır olmalıdır:

Vuran Mənsurluq lafın qəmi-darından incinməz,
Özün pərvanətək şəmə vuran narından incinməz,
O şirin ləlin aşiq təlx göftarından incinməz,
Gülüstani-cahanda gül sevən xarından incinməz,
Əgər yar istəyirsən, tənəyi-əğyarə səbr eylə [2, s.716].

Şairin üçüncü və dördüncü misralarda işlətdiyi “şirin ləlin-təlx göftarı”, “gülxar” təzadları emosional təsiri artırır. Xüsusilə məşuqənin şirin dodaqlarından çıxan acı sözlərdən danışan müəllifin təzad poetik fiqurundan məharətlə istifadə etdiyini görürük. Tədqiqatçı Bəxtiyar Məmməd zadə Seyid Əzimin təzad sənətindən istifadə məharəti barədə yazır: “S.Ə.Şirvani həyatı ziddiyyətləri dərinlən duyub-yaradan sənətkardır; təbii ki, əksliklər qoşalığını da, ziddiyyətləri də öz humanist mövqeyindən görür və sənətinə gətirirdi. O yazırdı ki, “həmişə rəsmidir kim, nur ilə

zölmət müqabildir”. Şair “nurü zölmət, küfrü iman, hübü bügzü xubü zişt” qarşılığı və birliyini öz görümlü, duyumu ilə işıqlandırır” [5, s.31].

Beşinci bənddə şair deyir ki, bütün dünya onun məşuqəsinə düşmən olsa, eybi yoxdur. O, gözəllik mülkünün şahıdır, kirpiklərinin oxu ilə bütün dünyanı alt-üst edə bilər. Və əgər bu oxlardan biri aşiqə dəyərsə, o, yarasına dərman istəməməli, fədakarlıq göstərərək yara üstündən yara olsa da, səbir etməlidir.

Sonuncu bənddə Seyid Əzimin lirik qəhrəmanının nikbinliyi bir daha diqqətimizi cəlb edir. Şair deyir ki, eşq aşıqlərə rahatlığı, yuxunu haram etsə, yarın saçlarının və üzünün xəyalı onun gününü gecəyə döndərsə, bu dərddə Əflatun, Cəmşid və camı əlac eləyə bilməsə belə, səbir etmək lazımdır. Əgər aşiq qəlbini eşqində Seyid kimi yüz parça edibsə, o, bir gün dilbərin vüsəlinə çatma bilər:

Əgərçi xurdü xəb eşq üşşaqə həram eylər,
Xəyali-zülfü rüxsarı günün möhnətlə şam eylər,
Nə Əflatun bu dərdin çarəsin, nə Cəm nə cam eylər,
Olur ki, vəsli-dilbər bir gün, ey məh, iltiyam eylər,
Əgər Seyyid kimi könlün ola sədparə, səbr eylə [2, s.716].

Bu şeirin sonralar Mirzə Ələkbər Sabirin yaradıcılığında əks-səda doğurduğunu da qeyd etmək istərdik. Sabirin klassik şairlərin lirik əsərlərinin quruluşundan, rədiflərindən istifadə edərək satirik şeirlər yazması məlumdur. O, bu müxəmməsə qarşı da eyni “əməliyyatı” həyata keçirmişdir. Seyid Əzim müxəmməsinin birinci misrası belədir: “Bəlayi-eşqə düşdün, ey büti-məhparə, səbr eylə”. Məlum olduğu kimi, burada aşiqdən dözümlü, fədakarlıq, səbir tələb olunur. Sabirin eyni konstruksiyalı, rədifli “Bəlayi-fəqrə düşdün, razı ol, biçarə, səbr eylə” misrası artıq satirik məzmunla malikdir. Şair burada əzələn, istismar edilən zəhmətkeşin mütiliyini tənqid edir, onu dözümsüzlüyə çağırır.

S.Ə.Şirvaninin 6 bəndlik “Var” rədifli müxəmməsi Şirvanın, Şamaxının gözəllərinə həsr edilib. Şair fəxrlə doğma şəhərində gülbədən, qönçədəhən, ləbi şəhdü şəkər, zülfü səmənbü, qəddi sərv olan gözəllərin olduğundan danışır, ən vacibi onların xoş xasiyyətlə malik olduğunu deyir:

Bu mələkruyü mələkxuyü mələksimalər,
Yaxşı xasiyyəti, çox yaxşı, gözəl xuləri var [2, s.719].

Müəllif xüsusi olaraq göstərir ki, bu gözəlliyi onlara Yaradan bəxş edib və Tanrı nemətlərinə layiq görülmüş gözəllərin heç bir qayğısı olmamalıdır:

Belə nemətləri kim qismət edib Həq bulara,
Bilmirəm mən buların dəxi nə qayğuləri var [2, s.719].

“Gözəl” sözünü dördüncü bəndin müxtəlif yerlərində, o cümlədən, rədif kimi təkrar edən Seyid Əzim həm haqqında danışdığı dilbərlərin hər cəhətdən gözəl olması fikrini vurğulayır, həm də şeirdə emosional əhvali-ruhiyyə yaradır:

Buların cümləsinin şiveyi-rəftarı gözəl,
Xülqü xoş, xuyi pəsəndidə, hər ətvəri gözəl,
Çəmşi-xummarı gözəl, ləli-şəkərbəri gözəl,

Güli-rüxsarı gözəl, ləli-şəkərbarı gözəl,
Hamısından bu gözəl kim, yumuşaq xuləri var [2, s.719].

Burada şair təkrir poetik fiqurundan məharətlə istifadə etməyi bacardığını bir daha sübut etmişdir. B.Məmməd zadə Seyid Əzim əsərlərindəki təkrirlər barədə yazır: “Söz təkriri S.Ə.Şirvani yaradıcılığında zəngindir, intensiv və fəaldır, forma müxtəlifliyi ilə rəngarəngdir. Təkririn poetik imkanları söz təkrirində özünəməxsus tərzdə üzə çıxır. Söz təkriri ritm-intonasiya, ahəng yaratmaqla yanaşı, dayaq sözü, anlayışı seçib fərqləndirir, diqqət müəyyən məsələyə cəlb edilməklə onun üzərində mərkəzləşir, əlaqə, birlik, bütövlük zəmini yaranır, assosiasiya əsasında əlaqəli bütöv qavrayış üçün əhəmiyyətlidir, çoxplanlı, çoxcəhətli işıqlandırma, hərtərəfli canlandırma sözü hər yöndən tam “işlətmək” imkanı əldə edilir, bədii dilin bütün başqa vasitələri ilə birgə əsas mətləbin bədii dolğunluğuna xidmət edir: formanın özünəməxsus cazibəsini də şərtləndirir” [5, s.10].

Müxəmməsin son iki bəndində Seyid Əzim deyir ki, bu şəhərdə haqqında danışdığı gözəllər arasında onun da bir sevgilisi vardır. Şair məşuqəsinin gözəlliklərini, üstün cəhətlərini sadaladıqdan sonra bildirir ki, bu gözəlin onun kimi çox aşiqləri vardır.

S.Ə.Şirvaninin lirik mövzulu müxəmməsləri içində onun musiqi sənətinə, muğama həsr etdiyi 8 bəndlik müxəmməsi xüsusilə məşhurdur. Musiqi sənətinə böyük məhəbbətlə yanaşan şair oxucunu onu anlamağa, dərk etməyə çağırır:

Guş qıl, ey ki, bilirsən özüvi vaqifi-kar,
Ağah ol, gör ki, nədir naleyi-ney, nəgme-yi-tar,
Nədir ol xüşk olan çubdə bu naleyi-zar
Ki, sədasından onun qarət olur səbrü qərar,
Açma sən pərdəni, hər pərdədə var yüz əsrar [2, s.717].

F.Qasımzadə bu şeirdəki ictimai motiv barədə yazır: “Seyid Əzimin belə lirik şeirlərində, bəzi qəzəllərində olduğu kimi, qüvvətli ictimai motivlərə rast gəlirik. Musiqinin tərifi həsr olunmuş şeirlərində o, tar çalmağı, rəqs etməyi, musiqiyə qulaq asmağı şəriətcə haram sayan ruhanilərin əleyhinə çıxaraq onların öz əqidələrinə əsasən musiqini Allahın qüdrətindən yaranmış bir nümunə və ən gözəl nemət kimi qiymətləndirir” [6, s.415]. Dini fanatiklər musiqini haram, onu dinləməyi isə günah hesab edirdilər. S.Ə.Şirvaninin müasiri Mir Möhsün Nəvvab muğama dair “Vüzühül-ərqam” adlı əsərini yazarkən kitabının əvvəlində musiqi ilə məşğul olmağın, muğama dair kitab yazmağın günah olmadığını sübut etməyə məcbur olmuşdur. Beləliklə, Seyid Əzimin müxəmməsində musiqinin gözəlliyini nəzərə çatdırması, aqıl adamlar tərəfindən onun dərk edilməsi zərurətindən danışması əslində dini fanatizmə qarşı mübarizənin bir forması idi. Şair muğamanın, musiqinin gözəlliyini anlamayanlara üz tutaraq “ruhunun qulağından qəflət pərdəsini çıxar ki, gizli sirlərdən faydalana biləsən” deyir:

Pənbeyi-qəfləti çək sən dəxi can guşindən,
Ta ki, əsrari-nihanə olasan bərxurdar [2, s.717].

“Huş ilə guş edə hər kimsə, gedər huşindən” misrasında müəllif “huş ilə guş” etməkdən, ağılla, dərrakə ilə dinləməkdən bəhs edir. Yəni fanatiklərin qadağan etdiyi

musiqi əqlə üstünlük verənlərin malıdır. Şair dərin məntiqinin gücü ilə musiqi sənətini belə müdafiə edir, onu anlamayanları ağılla dinləməyi bacarmayanlar hesab etdiyini bildirir. Nəzərdən keçirilən misrada cinas poetik fiqurundan istifadə ediləndir. Əvvəlcə “huş” sözü ağıl mənasında, sonra isə “huşindən getmək” ifadəsi ürəyi getmək mənasında işlədilib. Misranın mənası belədir: Musiqini ağılla dinləyən, onun mənasını dərk edən adamın ürəyi gedə bilər. “Qoymaz ol tarı müğənni niyə ağuşından” misrasında müəllif maraqlı bir obraz yaradır, sənətkarın tarı əldən yerə qoymadığını, onu bir sevimli məşuqə kimi sinəsində, ağuşunda saxladığını deyir, musiqi aləti olan tarı sevgiliyə bənzədir, bununla da musiqini dərk edib sevmək gərək olduğunu bildirir.

Şair müğənninin səsinə, dini rəvayətə görə, ölümlərə can verən İsa Peyğəmbərin nəfəsinə bərabər tutur. Musiqi mənəvi qida, insanı qəmdən azad edən qüvvə kimi vəsf edilir:

Tut bərabər dəmi-İsayə müğənni dəmini,
Qılıb ehya özünü, seyr elə ruh aləmini,
Ziri-qəm olma, eşit nəğməyi-zilü bəmini,
Çəkmə, aqilsən əgər, dəhri-müxalif qəmini,
Şurə gəl, nəğmə ilə çək qəmi-dünyayə həsar [2, s.717].

Bu bənddə cinas sənətindən yararlanan şair “müxalif”, “şur”, “həsar” sözlərini həm hərfi mənada, həm də muğam guşələri kimi işlətməmişdir.

Seyid Əzim musiqi məclisi əhlini “əhli-bəsər” – gözüaçıq, anlayan, zövq əhli olmayanları isə daş adlandırır. O, musiqini haram sayanları, dinə zidd elan edənləri başa salmaq istəyir ki, bu sənətin rəmzi mənasını dərk edən ariflər bilirlər ki, hər bir musiqi aləti Tanrıyla danışmaqla, ona şükr etməklə məşğuldur:

Arif ol, rəməz bil, ey mahəcəli-qeybü şühud,
Ud hər ləhzə gəlib şurə deyər: ya məbud,
Tar hər ləhzə gəlib vəcdə deyər: ya səttar [2, s.718].

Şair zahidə üz tutub deyir ki, musiqi məclisi irfan məclisidir, tara qadağan edilmiş demək böhtandır, meydə isə İlahi nur vardır:

Zahida, Tanrıya bax, məclisi-irfandır bu,
Tarı əsbabi-mənahi demə, böhtandır bu,
Meyi gör, saqiyyə bax, Kövsəri qılmandır bu,
Cümləsi-pərdövi-rüxsareyi-sübhandır bu,
Meydə Həq nurunu gör, səhvinə qıl istiğfar [2, s.718].

Bu müxəmməsdə də Seyid Əzimin lirik yaradıcılığındakı satirik leksika əlamətlərini görürük. Şair musiqini anlamayanlara “əgər adamsansa elm, ədəb kəsib elə” deyir: “Kəsib elə elmü ədəb feyzin, əgər adəmsən”. Sonuncu bənddə müəllif biganələri, anlamazları rəmzlərdən hali etməyin, nəhl əlinə qədəh verməyin mənasızlığından danışır. Klassik poeziyamızın ən dəyərli nümunələrindən olan bu şeir dərin mənasına, sənətkarlıq xüsusiyyətlərinə, həyat gerçəkliyinə realist münasibətinə görə tədqiqatçılarımız tərəfindən yüksək dəyərləndirilmişdir. Professor Zaman Əsgərli 2011-ci ildə nəşr edilmiş “Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi”nin IV

cildində əsər barədə yazır: “Seyid Əzimin dərin mənalı bu şeiri onun dünya nemətlərini, həyatı gözəlliyi və məhəbbəti realist prinsiplərlə tərənnüm edən nikbin bir sənətkar olduğunu təsdiq edir” [4, s.555].

Azərbaycan ədəbiyyatında lirik şeirin ən gözəl nümunələrini yaratmış S.Ə.Şirvani satirik şeirləri ilə böyük şöhrət qazanmışdır. F.Qasımzadə yazır: “Seyid Əzim Şirvaninin ictimai məhiyyət daşıyan satiraları onun ümumi yaradıcılığında müstəsna mövqe tutur. Şairi öz dövrünün böyük realist şairi kimi tanıdan bu satiralaradır” [6, s.425]. Məlum olduğu kimi, satira yazmağa XIX əsrin 70-80-ci illərindən başlamış Seyid Əzimin bu mövzulu 7 müxəmməsi vardır. Şair bu əsərlərində dövrünün nöqsanlarını, müxtəlif təbəqədən olan insanların – bəylər, mülkədarlar, çar məmurları və ruhanilərin tamahkarlıq, riyakarlıq, yalançılıq, rüşvətxorluq, böhtançılıq və s. kimi mənfi xüsusiyyətlərini amansız tənqid atəsinə tutur. “Alimləri məzəmmət edən cahillərə” adlı müxəmməsində o, işi-peşəsi əsl alimlərin-üləmələrin qeybətini qırmaq olan nadanları gülüş hədəfinə çevirir. İri həcmli bu şeir 1969-cu il nəşrində 41 bənddə təqdim edilmişdir. Lakin mətnin üzərindəki işarədən görünür ki, əsər daha artıq həcmdə olmuş, ixtisarla verilmişdir. Əsərin əvvəlində müəllif bir sıra dini əhvalatlardan bəhs edir. Fəxriyyə xüsusiyyətlərinə malik bu hissədə o, özünü “Şirvanın peyğəmbəri-namürsəli”, “rəsuli-şüəra” adlandırır. Diqqətlə baxdıqda görürük ki, şairin özünü belə öyməkdə məqsədi alimlərin müdafiəsinə həsr etdiyi əsərinin təsir gücünü artırmaqdan ibarətdir. Seyid Əzim nadanların məzəmmət hədəfi olan mütərəqqi görüşlü Şirvan qazisini müdafiə edərək deyir ki, cahil adamların, tacir, əttar, əllaf və başqalarının alim adamları müzakirə etməkdənsə gedib öz işləri ilə məşğul olmaları daha yaxşı olar:

Nə düşüb bilməyirəm tacirə, ya bəzzazə,
İstəyirlər ki, yenə qazimiz olsun tazə,
Gözləmək yaxşıdı hər bir iş üçün əndazə
Ki, salıb töhmət ilə hər biri bir avazə,
Alimə diqqət edir hər yetən idbar bu gün [7, s.11].

Şeirdə gülüş yaradan əsas məsələ nadan, cahil adamların elmdən danışması, alimi müzakirə etməsidir. Müəllif məharətlə bu ziddiyyətin doğurduğu gülüşü əsərində əks etdirmişdir. Şeirdə qəssabın cahilliyindən cəsarətə gəlib alimdən danışması barədə oxuyuruq:

Hamıdan artıq edər könlümü bu nüktə kəbab,
Açıb ağzın, üləmə qeybətin eylər qəssab [7, s.11].

Halvaçı barədə isə belə yazılıb:

Az qalib Ağca bacı da gəlib olsun molla,
Yoxdu hərçənd ki, halvasına bazar bu gün [7, s.12].

Seyidi ən çox qəzəbləndirən zümrələrdən biri öz qələm dostları, şairlər olmuşdur. İnsanları maarifə, tərəqqiyə səsləmək əvəzinə cəhalətə doğru aparmaq istəyən bu adamlar barədə şair deyir ki, əgər imam zühur etsə, onlar imamı qətlə yetirərlər:

Şeirbaf taifəsidir hamıdan əhli-fəsad,
Cövqə-cövqə yığılıb qeybət edirlər bünyad,
Buların vardır arasında neçə ibni-Ziyad,
Demədi adlarını Seyyidi-əfkar bu gün [7, s.12].

Şeirin sonunda şair bir də bütün sadalanan peşə sahiblərinə, cahil adamlara elan edir ki, siz elmdən xəbərdar deyilsiniz və alimləri dəyərləndirə bilməzsiz.

S.Ə.Şirvaninin iri həcmli, 50 bənddən ibarət “Şirvanın təzə bəyləri haqqında” müxəmməsi onun satirik yaradıcılığının ən dəyərli nümunələrindəndir. Bu əsərində şair yalançı bəyləri, rüşvətxor çar məmurlarını kəskin tənqid atəsinə tutur. Tarixdən məlum olduğu kimi, XIX əsrin 40-cı illərində Azərbaycanın zəhmətkeş əhalisini, ilk növbədə kəndliləri nəzarətdə saxlamaq, cilovlamaq imkanlarını genişləndirmək məqsədilə çarizm əvvəl yerli feodallardan, bəylərdən alınan imtiyazları onlara qaytardı. “I Nikolay 1846-cı il dekabrın 6-da canişini adına reskripti imzaladı. Reskript feodalların həm irsi mülk torpaqları, həm də “müsəlman əyalətlərinin Rusiyaya birləşdirilməsi zamanı onların nəsilələrinin malik olduqları və indi mübahisəsiz şəkildə onların ixtiyarında olan” len torpaqları-tiyullar üzərində tam nəslə mülkiyyət hüququnu təsdiq edirdi. 1841-ci ildə müsadirə edilmiş, çarın “xüsusi” mərhəməti şəklində geri qaytarılan torpaqlar üzərində ağaların və 1840-cı ildən sonra onlardan alınmış mülklər üzərində bəylərin hüququ təsdiq olunurdu” [8, s.120-121]. Bəylərə mülkiyyət və imtiyazlarını qaytarmaq üçün əsilzadə bəylərin siyahısının dəqiqləşdirilməsi, təsdiqlənməsi üçün bölgələrdə komissiyalar yaradılmışdı. Bu komissiya üzvlərinin – çənlərin vəzifələrindən sui-istifadə edərək adamlardan külli miqdarda rüşvət alması, qanunsuzluqlara yol verməsi Seyid Əzimin nəzərdən keçirdiyimiz müxəmməsinin əsas mövzudur. Şair əhvalatı daha ətraflı təsvir etmək üçün öncə əvvəlki dövrün, xanlıqlar zamanının əsilzadələrindən, Şirvan xanı Mustafa xandan, bəylərdən danışır. Sonra isə Çar Rusiyasının Azərbaycana istila etməsindən, bir müddət sonra bəylərə imtiyazlarının qaytarılması ilə əlaqədar olaraq çoxlarının saxtakarlıq edərək adlarını sənədlərdə bəy kimi yazdırmağa çalışdığından bəhs edir:

Xəlv gördü ki, edir bəylərə dövlət hörmət,
Bağladı şövqlə bəy olmağa çoxlar niyyət,
Kimi bəy yazdı atasın, kimisi xan elədi [7, s.14].

Şairin gülüş, istehza hədəfləri imtiyazlara nail olmaq üçün nəinki özləri, hətta ataları barədə yalan məlumat verməyə hazırdırlar. Məqsədə çatmaq üçün özü barədə başqa adam kimi məlumat verməyi Seyid Əzim ən böyük şəxsiyyətsizlik hesab edir. Müəllifin kinayəsi o səviyyəyə çatır ki, özlərini bəy, xan, faktiki olaraq başqa adam kimi təqdim edən bu adamlar barədə belə bir sual verir: Şəriətə görə belə adamlara öz arvadları halaldır mı? Axı onlar arvadları ilə evlənəndə əsilzadə olmayıblar:

Bu çətin məs'ələ, ey müftiyi-pakizəxisal,
Yazılıb səndən olur şər' təriqilə sual,
İndi bu bəylərə arvadı hərəmdir, ya həlal [7, s.16].

Xüsusi olaraq qeyd etmək istərdik ki, bəy komissiyalarının biabırçı fəaliyyəti məsələsində cəmiyyətin bir sıra təbəqə nümayəndələrinin mənəvi-əxlaqi simasının, iç üzünün ortaya çıxarıldığı bu əsərdə S.Ə.Şirvaninin satirik istedadı onun dəmir məntiqə əsaslanan, mahiyyəti etibarilə ifşaedici, öldürücü suallarında meydana çıxır. Doğrudan da, əgər bir şəxs sənədlərdə mənşəyi, kimliyi barədə yalan məlumat veribse, faktiki olaraq başqa bir adama çevrilibsə, müfti onun arvadı ilə nikahını qanuni hesab edə bilərmi? Başqa bir sual Şamaxıya gələn zaman yoxsul bir adam olmuş, bəy komissiyasının üzvü olduqdan sonra birdən-birə varlanmışlara:

Görcəyin xəlf oları, söylədi, ey bari-Xuda,
Tülkü quyruğunu harda batırıbdır nohura,
Yenə bunlar kimi soydu, kimi üryan elədi [7, s.15].

Ayrı-ayrı şəxslərin saxtakarlığına aid suallar da çox kəskin səslənir. Nal çəkən oğlu, ya zimmi Səhək necə bəy ola bilər:

Dedi, hər nal çəkən oğlu nə rəvadır ola bəg?
Bəs nədəndir ki, bəy oldu, görəsən, zimmi Səhək? [7, s.15].

Bu sualların ardınca istər-istəməz oxucu “bunlar necə müsəlman, necə insandırlar” sualı barədə düşünməyə başlayır. Bəxtiyar Məmməd zadə Seyid Əzim şeirlərində bədii sual və bədii nida poetik fiqurlarının rolu barədə dəyərli fikir söyləmişdir. O belə hesab edir ki, şair bir sıra əsərlərini elə qurmuşdur ki, onlar bütövlükdə bədii sual, bədii nida kimi səslənir: “Seyid Əzim şeirində bir sıra hallarda bədii sual, bədii nida kontekst çərçivəsi ilə məhdudlaşmır, mətnin bədii tərtibi forması, üsulu kimi özünü göstərir, uğurlu kompozisiya elementi, xüsusiyyəti olur, lirik münasibətin ifadə tərzini bütövlükdə səciyyələndirir, lirik növün monorifmik janr formalarında rədiflə hər beyt bədii sual, nida, əsər isə bütövlükdə bədii sual, nida sistemi olur. Bu da bədii dərkətmənin, duyumun və obrazlı ifadənin maraqlı formasıdır, diqqəti cəlb edir, klassik fəlsəfi şeirin heyvət, sual ənənəsinin davamıdır” [5, s.35]. Qeyd edək ki, bu mülahizəni şairin satirik şeirlərinə, o cümlədən, nəzərdən keçirdiyimiz müxəmməsində də etmək olar.

Şeirdə müəllif Qurana and içən komissiya üzvlərinin rüşvət alaraq bəy olmayanların adını bəylərin siyahısına saldıqlarını, rüşvət verməyən həqiqi bəyləri isə siyahıya salmadıqlarını satirik qələmi ilə ifşa edir, pulun, rüşvətin, tamahkarlığın insanın mənəvi simasını dəyişdirdiyini, onu eybəcər, gülməli şəkllə saldığını realistsinə göstərir:

Qaraqaş oğlu ki heç bəy döyüdü, bəg dedilər,
Pul ki gəldi araya, bardağa səhək dedilər,
Kim ki pul vermədi, ol yazığı Bərmək dedilər,
Müxtəsər, eşşəyə at, ata da eşşək dedilər,
Bu eşşəklər yeyibən arpanı tüğyan elədi [7, s.15].

Məsələ orasındadır ki, varı-dövləti olmayan, lakin bəy olmaq istəyən adamlar da vardı ki, onlar hansı yollarsa rüşvət üçün pul tapıb komissiya üzvlərinə verirdilər. Şair öz məntiqi və sağlam düşüncəsi ilə belələri barədə deyir ki, pul olmayandan sonra

bəylik, xanlıq onların nəyinə lazımdır? Pulu olanın isə bəylik istəməsi artıq şeydir, var-dövlətli adam elə əsl bəy, xandır:

Hər kimin dövləti vardır, odu əsrin xanı,
Pul edən hökmü nə xanü nə də sultan elədi [7, s.16].

Seyid Əzimin satirik istedadı bəylik məsələsi ilə bağlı hər bir konkret eybəcər halı gülüş hədəfinə çevirmək imkanına malikdir. Məsələn, Şirvanski adlı şəxsin rüşvət verib adını əsilzadələr siyahısına saldırmaq fikrinə düşməsi barədə şair yazır: Yaxşı ki, o, adını şahzadə yazdırmayıb:

Çox deyildir bu ona, fikr eləsən mənədə,
Biz dedik ki, yazacaqdır adını şahzadə,
Yenə insaf eləyib kim, bu yazıq xan elədi [7, s.17].

S.Ə.Şirvani bu müxəmməsində Şirvanın, Şamaxının başqa bəlalılarından da söz açmışdır. Şair ürək ağrısıyla deyir ki, əgər Şirvanı bir tərəfdən zəlzələ viran elədisə, bir tərəfdən də divan əhli, məmurlar dağıtdı. Əmələlərin-məmurların soyğunçuluğu, xalqın əlindən var-yoxunu alması əsərdə belə təsvir edilir:

Aldılar saqqalını çün ələ bədzat əmələ,
Etdi soyğunçuluğu hər biri bir zat əmələ,
Hər biri tovladı soymaqlığa birqat əmələ,
Aldılar xəlqdən eşşək əmələ, at əmələ,
Necə ki, hər biri bir aygırı madyan elədi [7, s.18].

Dördüncü misrada sözlər elə düzülüb ki, buradakı fikri həm əmələlərin at və eşşəkləri alması, həm də onların at və eşşək olması kimi başa düşmək olar. B.Məmmədzadə şairin bu bənddəki sənətkarlığı barədə yazır: “Bədzat əmələ” zümrəsi bənddə əsas tənqid hədəfidir. Satirik şair əsərdə təkrirdən də istifadə edir. Bənddə *əmələ* sözü rədif (epifora) yerində işlədilməklə yanaşı, təkrir kimi də (IV misrada) nəzərə çarpır. “Hər biri bir” təkriri diqqəti müəyyən tərəfə yönəldir, mətləbi qabarıqlaşdırır, predmeti nəzərəçarpan tərzdə səciyyələndirir. Söz sırası da qəribədir, maraq doğurur, “hər biri bir aygırı madyan eləyən” “bədzat əmələlər” (məmurlar, polis işçiləri) xalqdan eşşək alır, at alır. Söz sırası elədir ki, əmələ eşşək, at alır, həm də eşşək, at olur. Vasitəsiz tamamlıq təyində oxşayır, ikimənalı ifadə təsadüfi deyildir. Söz sırasının qəribəliyi, ifadə tərzinin ikibaşlı olması gülüşü tündləşdirən maraqlı vasitəyə çevrilir, bu biçimdə, quruluşda təkrir də dolğunlaşır” [5, s.13].

Şair təsvir edir ki, rüşvətxorluq, tamahkarlıq, özbaşınalıq əhalinin vəziyyətini cəhənnəm əzabına döndərüb, soyğunçuluq elə səviyyəyə çatıb ki, qalayçılar yurdu Lahıcdə sac, Salyanda ələk qalmayıb. Haqsız yerə həbs edilənlər, ədalətsizliyə dözməyib qaçaq olanlar vardır. Məmurların rüşvət alıb mühəndis vəzifəsinə təyin etdikləri Qasım bəy bu ixtisasdan xəbərsiz, çox savadsız bir adamdır:

Bu avam oğlu avam harda görüb fəslə-kitab,
Haradan gəldi, özün qabili-əyan elədi [7, s.19].

Şair bir bəndin üç misrasında riyakar, tamahkar məhkəmə hakiminin dəqiq portretini verə bilmişdir:

Miravoy sudya da vardır neçə bədzat əmələ,
Üz güləş, qəlbi qara, saqqalı manəndi-şələ,
Şələ saqqalı qoyub cıfeyi-dünyayə tələ [7, s.19].

Hakimin iç üzünü açıb göstərmək üçün müəllif ikinci misrada təzad poetik fiqurundan məharətlə istifadə etmişdir. Onun üzü güləş, qəlbi isə qaradır. Gülər üzlə qara qəlb təzad təşkil edir. Təşbih bədii ifadə vasitəsindən yararlanan şair hakimin saqqalını tülkünün quyuğuna bənzədir, deyir ki, o, bu saqqalından var-dövlət əldə etmək üçün tələ kimi istifadə edir. Seyid Əzim dediklərinə yekun kimi satirik leksikaya məxsus “Kül sənin başına, Şirvan, əcəb oldun nadan” kimi sözləri işlətməkdən də çəkinmir.

S.Ə.Şirvaninin “Şirvanın təzə bəyləri haqqında” adlı müxəmməs formalı satirasında XIX əsrin ortalarında Şirvanda, eləcə də bütün Şimali Azərbaycanda cəmiyyətin, müxtəlif məmurların, yerli əhalinin, ümumiyyətlə, ölkədəki vəziyyətin geniş, əhatəli mənzərəsi verilmişdir. Lirik janr olan müxəmməs formasında yazılmasına baxmayaraq, burada süjet xəttinin olduğunu görürük, bunun da əsas səbəbi ondadır ki, şeirdə bir sıra hadisələr, çoxsaylı adamlar təsvir edilmişdir. Professor Himalay Ənvəroğlu yazır: “Satirik şeirdə subyekt daha fəaldır. Satirik şeirin süjetinin əsasına mövzu cəhətdən aktual bir məsələ daxil edilir və bu məsələ ilə əlaqədar olaraq bir və ya bir neçə tip iştirak edir” [9, s.37]. Göründüyü kimi, bu deyilənləri tam mənası ilə Seyid Əzim müxəmməsinə aid etmək olar.

S.Ə.Şirvaninin müxəmməs formasında yazdığı bir neçə həcvi də vardır. Bu həcvlərdən biri XIX əsr Qarabağ şairi Hüməyiyə yazılmışdır. 1966-cı il nəşrində ixtisarla getmiş bu şeirin 10 bəndi verilmişdir. Şairin Qarabağ ədəbi məclislərinin üzvləri ilə sıx əlaqə saxlaması, onlarla şeirləşməsi barədə məlumatımız vardır. Bu həcvinə Seyid Əzim Qarabağın məşhur tarzən və müğənnisi Sadiqdən aldığı Hüməyidən şikayət məktubunu oxuduqdan sonra yazmışdır. Şair Hüməyini Sadiq və şirvanlı Mahmud ağa barədə böhtan dediyinə görə məzəmmət edir. Əksər həcvlər üçün səciyyəvi olan təhqir və qarğış burada da vardır. Şair onu hörmətlə qonaq etmiş Mahmud ağa barədə dediyi böhtanlara görə Hüməyiyə üz tutub “onun çörəyi gözündən gəlsin” deyir.

“Abid əfəndinin həcvi” adlı müxəmməsində Seyid Əzim özünü şeyx adlandıran Abid əfəndinin şorgöz, əxlaqsız simasını ifşa edir. Əsərdə belə bir əhvalat təsvir olunur: Bir əfəndi gözəl qızını cavan bir oğlana ərə verir. Qızdan xoşu gələn Abid əfəndi bu xəbəri eşidən kimi şəhərə gedib rəisə şikayət edir ki, əfəndi mənim arvadımı öz nökrinə ərə verərək namusumu yerə vurmuşdur. Rəis əvvəlcə bu xəbərdən qəzəblənir, sonra həqiqət üzə çıxdıqdan sonra Abid əfəndinin yalanı ifşa olunur. Müəllif şeirdə oxucuya deyir ki, hər saqqalını uzadan tülküsiyə şeyx, əhli-kəramət kimi hörmətlə yanaşmaq olmaz.

“Ərəb Əfəndizadə Mahmud əfəndiyə” adlı müxəmməs formalı həcvinə şair Ərəb Əfəndizadə adlı şəxsi məzəmmət edir. Səbəb ondan ibarətdir ki, bu adam ona edilən çoxsaylı hörmətlərinə baxmayaraq, Ağə bəy barədə qeybət etməklə məşğuldur.

“Qazi Hacı Molla Məhəmməd Məlikləndliyə” adlı müxəmməs janrında yazılmış həcvdə qaziliyi var-dövlət qazanmaq üçün bir vasitəyə çevirmiş, rüşvətxor, yoxsul

əhaliyə zülm edən qazi tənqid obyektinə çevrilmişdir. Şair yazır ki, əgər şəriət məhkəməsinə şikayət edən iki nəfərdən biri iki manat pul verərsə, qazi işi onun xeyrinə həll edəcəkdir. Belə əməl sahibinin cəhənnəmdə yanacağına müəllifin şübhəsi yoxdur:

Füqərayə bu qədər kim, eləyir cövrü sitəm,
Bu sözü bəvər edin, qadiri-qəhharə qəsəm,
Yanacaq nari-cəhənnəmdə müxəlləd qazi [7, s.49].

Şair bu mənəviyyatsız adama “mürtəd qazi”, “mülhid”, “dinsiz” kimi müraciətlər etməkdən çəkinmir. Qazinin bəd əməllərindən qəzəblənmiş Seyid Əzim bir misrada onu iki dəfə “ibni-ləin” – “məlun oğlu” adlandıraraq təkrir bədii ifadə vasitəsindən bacarıqla istifadə etmişdir: “Vəh nə qazi ki, ləin, ibni-lərin, ibni-ləin”. Əsərdə min sifətə düşərək çirkin əməllər törədən qazi kəskin satirik qələmlə amansızcasına ifşa edilmişdir.

S.Ə.Şirvaninin Abdulla bəy Asiyə yazdığı müxəmməs formalı 16 bəndlik həcvi Asinin Xurşidbanu Natəvana yazdığı həcvə cavabdır. Məlum olduğu kimi, Abdulla bəy Asinin (1841-1874) babası Qasım bəy Zakir Natəvanın yaxın qohumu olmuş, o, Qarabağ xanı Mehdiqulu xan və qızı Natəvandan çox xeyirxahlıqlar görmüşdür. Bütün bunlara baxmayaraq, Abdulla bəyin Xan qızına həcv yazmasının səbəbi onun 1869-cu ildə adi papaqçı Seyid Hüseynə ərə getməsi idi. O zaman Natəvanın ictimai mənşəcə özündən çox aşağı təbəqə nümayəndəsinə ərə getməsi bir çox qarabağlı əsilzadələri narazı salmışdı. Lakin Asinin bu hərəkətinin ən pis tərəfi ondan ibarət idi ki, həcvində yalnız Xan qızını deyil, bütün ailə üzvlərini – Natəvanın anası Bədircahan xanımı, bibisi Gövhər ağanı, qızı Xanbikəni, yaxın qohumu Fatma xanımı, Sadiq həkimi, Kor Həsəni və başqalarını da təhqir etmişdi. Firidun bəy Köçərli Abdulla bəyin bu hərəkətinin Azərbaycanın ədəbi ictimaiyyətinə etdiyi təsir barədə yazır: “Asi kimi məşhur alitəb şairdən belə qəbih, nəşayəstə əməlin baş verməsi cümləni heyrat və təəccübə saldı və hər yerdən ona cavab yazıb, şairi bədnam və bihörmət etdilər” [1, s.117]. Seyid Əzimlə yanaşı Gəncədən Mirzə Mehdi Naci, Qazaxdan İsgəndər ağa və başqaları da Asiyə cavab həcvləri yazdılar. Qeyd edək ki, özü də bir sıra həcvlər yazmış S.Ə.Şirvani şeirlərində həcv yazmağın yaxşı bir iş olmadığını bildirmiş, xüsusilə də qadınların həcv edilməsindən hiddətlənmiş, vaxtı ilə M.R.Fənanın Fatma xanım Kəminəyə yazdığı “Ey təkyə sahibi, nədir bu bəzmi-pürhəvəs” misrası ilə başlanan 9 beytlik həcvinə “Agah ol, ey Fənayi-təbəhkarü pürhəvəs” misrası ilə başlanan 21 beytlik cavab həcvi yazmışdı. Şeirinin əvvəlində Seyid Əzim Abdulla bəyin istedadlı, qüdrətli bir şair olduğunu qeyd edir, sonra isə onun Natəvanın Seyid Hüseynə ərə getdiyinə görə həcv etməsinə münasibətini bildirir. Asinin bir seyidin xan nəslinin nümayəndəsinə layiq olmadığını söyləməsinin özü də seyid olan S.Ə.Şirvaninin qəzəbinə səbəb olduğunu görürük. Şairə görə Xan qızının belə hərəkətini eyib saymaq olmaz:

Bu deyil eyb, təfərrüc eləməz mənədə –
Ki, bu xanzadə isə, ol biridir şəhzadə,
Həqqi kim, aləmi-mənədə bu iş canə dəyər [7, s.158].

Seyid Əzimin həcvlərini nəzərdən keçirdikdə görürük ki, bu əsərlərdə nankor, çörəyi dizinin üstündə olan xətir-hörmət itirən adamların tənqidi mühüm yer tutur.

Bu şəirdə də Xan qızının yaxşılıqlarına qarşı Abdulla bəyin nankorluq etməsi ciddi tənqid olunmuşdur. Əlbəttə, bütün həcvlərdə olduğu kimi, burada da təhqirə rast gəlirik.

Bu haman Xan qızıdır kim, buna yox şübhəvü şək,
Eləyibdir neçə pambıqsatanı dəhirdə bəg,
Asiya, söylə, itirmək nə rəva həqqi-nəmək?
Bəli, adət belədir kim, ola hər kəs eşşək,
Yəsə hər kəslə nəmək, sonra nəməkdənə dəyər [7, s.158].

Seyid Əzimi təəccübləndirən o idi ki, xeyirxahlığı ilə Qarabağ camaatının, bütün Azərbaycanın hörmətini qazanmış, təmənnəsiz xeyriyyəçi, ehtiyacı olanlara əl tutan, el içərisində “Dürri-yekta” kimi ad qazanmış bir adama, Xan qızına necə həcv yazmaq, onu təhqir etmək olar?! Axı hamı bilir ki, Abdulla bəyin babası Q.Zakir məhz Natəvanın atası Mehdiqulu xanın sayəsində cəmiyyətdə müəyyən mövqə sahibi olmuşdu. Şair Asinin yadına salır ki, Xan qızı hər qadından birisi deyil, o, əlli min kişiye bərabərdir: “Var elə zən ki, biri əlli min oğlanə dəyər” [7, s.159]. Qarabağ camaatına böyük hörməti olduğunu bildirən S.Əzim yazır ki, biz qarabağlıları qeyrətli, bir-birinin təəssübünü çəkən adamlar kimi tanıyırdıq, onlardan belə hərəkət gözləmirik:

Biz eşitmişdik olur əhli-Qarabağ qəyur,
Gözləyər bir-birini işdə bəqədri-məqdur,
Səndə bərəksinə bu əmr-i-əcib etdi zühur [7, s.158].

Qarabağ camaatının qeyrətindən danışan müəllif Asinin hərəkətinin qeyrətli adama yaraşmadığını bir daha vurğulamışdır. Onu da qeyd edək ki, S.Ə.Şirvaninin haqqında danışdığımız müxəmməsi Molla Pənah Vaqifin “Verdi ağa mənə bir çuxa ki, min dona dəyər” misrasıyla başlanan müxəmməsinə forma cəhətdən nəzirə kimi yazılmışdır, onunla eyni vəzndə və rədifdədir. Bəlkə də bununla şair Qarabağ ədəbi mühiti ilə bağlı olduğunu nəzərə çatdırmaq istəmişdir. Məlumdur ki, Vaqif əslən Qazax mahalından olsa da, ömrü Qarabağda keçmiş, onun yaradıcılığı bu mahalın ədəbi mühitinə güclü təsir etmişdir. Şeirinin sonunda Seyid Əzim, ümumiyyətlə, həcv yazmağın yaxşı bir şey olmadığını, qadına həcv yazmağın isə kişiye yaraşmayan hərəkət olduğunu deyir, təhqiramiz ifadələr işlədir:

Asiya, gərçi müzəkkər görünürsən, dişisən,
Adəmi-xakdə növi-bəşərin iymişisən,
Bisəbəb tutdun, əzizim, nə üçün bu işi sən?
Yoxmu qeyrət əsəri səndə, sən axır kişisən! [7, s.158]

Tədqiqatçı Raqub Kərimov göstərir ki, Abdulla bəy özü də Natəvana həcv yazmağından peşman olmuş, yaradıcılığının sonrakı mərhələlərində həcv yazmağa meyil etməmişdir [10, s.61].

Qeyd edək ki, orta əsrlərdən Yaxın və Orta Şərq xalqları ədəbiyyatında, o cümlədən Azərbaycan ədəbiyyatında müxtəlif janrlarda, eləcə də müxəmməs formasında yazılmış həcvlərə rast gəlirik. XIX əsrdə, xüsusilə də əsrin ikinci yarısında, həcvçiliyin geniş vüsət aldığı müşahidə olunur. Müxtəlif ədəbi məclis üzvlərinin çoxsaylı həcv yazdığı barədə məlumatımız vardır [10, s.90]. Həcvlərdə

şəxsi münasibətlər, subyektivlik, şairin qəzəbini, hiddətini gizlədə bilməməsi diqqəti daha çox cəlb etsə də, Q.Zakir, S.Ə.Şirvani kimi şairlər bu cür şeirlərində ictimai mövzulara toxunmağı bacarmış, satira nümunələri yaratmışlar. Seyid Əzimin “Abid əfəndinin həcvində”, “Əfəndizadə Mahmud əfəndiyə”, “Qazi Hacı Molla Məhəmməd Məlikləndliyə”, “Abdulla bəy Asiyə” adlı müxəmməslərində mənfi cəhətlər tənqid olunmaqla bərabər, müsbət cəhətlər, cəmiyyətə faydalı xüsusiyyətlər təbliğ olunur. Bu şeirlərdə ictimai satiranın da əlamətləri vardır.

Seyid Əzim Şirvaninin istər lirik-aşıqanə, istərsə də satirik mövzulu müxəmməsləri XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının ən dəyərli nümunələrindəndir. Özündən əvvəlki klassik irsdən bəhrələnən sənətkarın bu şeirləri sonrakı dövr şairlərimizin yaradıcılığına öz təsirini göstərmişdir.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT:

1. Köçərli Fəridun bəy. Azərbaycan ədəbiyyatı. İki cild. İkinci cild. Bakı: “Elm” nəşriyyatı, 1981, 460 s.
2. Şirvani Seyid Əzim. Əsərləri. Üç cild. Birinci cild. Bakı: Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası Nəşriyyatı, 1967, 742 s.
3. Füzuli Məhəmməd. Əsərləri. Altı cild. I cild. Bakı: “Şərq-Qərb”, 2005, 400 s.
4. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. Altı cild. Dördüncü cild. Bakı: “Elm”, 2011, 860 s.
5. Məmmədzadə Bəxtiyar. Seyid Əzim Şirvaninin anadilli poeziyasında bədii dil (poetik sintaksis). Bakı: Bakı Dövlət Universiteti Nəşriyyatı, 1998, 40 s.
6. Qasımlı F. XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. Bakı: “Maarif” nəşriyyatı, 1974, 488 s.
7. Şirvani Seyid Əzim. Əsərləri. Üç cild. İkinci cild. Bakı: Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası Nəşriyyatı, 1969, 650 s.
8. Azərbaycan tarixi. Yeddi cild. Dördüncü cild (XIX əsr). Bakı: “Elm”, 2000, 508 s.
9. Ənvəroğlu Həmid. Azərbaycan şairinin poetikası. Bakı: “Nurlan”, 2008, 392 s.
10. Kərimov Rəşad. Abdulla bəy Asinin həyat və yaradıcılığı. Bakı: “Nurlan”, 2009, 210+83 s.

Naila MUSTAFAYEVA

Seyid Azim Shirvani's mukhammas

S u m m a r y

One of the outstanding Azerbaijani poets of the XIX century Seyid Azim Shirvani, is the author of lyrical and satirical poems. Mukhammas-pyatistischiya, verses, every verse of which consists of 5 lines play a role in his work. One of the 14 Mukhammas is tahmis which poet is written on Fuzuli's ghazal. Seyid Azim's 7 mukhammas are lyrical poems. It feels strong influence creativity Fizuli. Other 7 mukhammas poet wrote in a satirical theme.

S.A.Shirvani ridicules In these verses, reveals the king's officials, corrupt officials, local beks and khans who ruthlessly exploit the poor, the peasants.

Наиля МУСТАФАЕВА

Мухаммасы Сейид Азима Ширвани

Р е з ю м е

Один из выдающихся азербайджанских поэтов XIX века Сейид Азим Ширвани является автором лирических и сатирических стихов. Мухаммасы-пятистишия, стихи, каждая строфа которых состоит из 5 строк играют определенную роль в его творчестве. Один из 14 мухаммасов поэта является тахмисом, написанный на газель Физули. 7 мухаммасов Сейид Азима являются лирическими стихами. Здесь чувствуется сильное воздействие творчества Физули. Другие 7 мухаммасов поэта написаны на сатирическую тему. В этих стихах С.А.Ширвани высмеивает, разоблачает царских чиновников-взяточников, местных беков и ханов которые безжалостно эксплуатируют бедные население, крестьян.